

УДК 811.112.2'373.44

К. П. Суржикова,
аспірант

(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

АРХАЇЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ МОВНІ ЕЛЕМЕНТИ У ТВОРІ Г. ГРАСА "БЛЯШАНИЙ БАРАБАН": ФУНКЦІЇ ЗАСТОСУВАННЯ

У даній статті розглянуто особливості вживання історизмів та архаїзмів у німецькій художній літературі. На основі аналізу твору Гюнтера Граса "Бляшаний барабан" досліджено їхню семантику, ситуативну обумовленість, характерні ознаки функціонування та стилістичне навантаження.

Нині особливо актуальними стають дослідження, присвячені міграційним (змінним) процесам у лексиці. Процес змінності мови полягає у відмиранні одних елементів (історизмів, архаїзмів) та появі інших (неологізмів), що послужили предметом дослідження у В. Фляйшера, З. Гроссе, Т. Шіппан та ін. Поза дослідженням залишилися особливості застарілої та історичної лексики продовжувати виконувати свої функції навіть після процесу архаїзації, що стане предметом цієї статті.

Збереження старих і набуття нових функцій пояснюється тим, що історизми та архаїзми не припиняють своє існування одночасно в усій мовній системі. Вони можуть зникнути з літературної мови, але залишитись у вжитку у розмовній мові чи у певних соціалектах та діалектах. Важливими факторами їх приналежності до пасивного чи активного словникового складу є також функціональні стилі. До прикладу, в сучасній німецькій мові слово *Advokat* є застарілим, однак у деяких діалектах, а також в Австрії та Швейцарії воно є ще й досі вживаним. Також у соціальних жаргонах можна знайти слова та вирази (*obwalten, ehedem*), які для більшої частини мовців є невідомими з причини втрати ними свого смислового навантаження в літературній мові. Найдовше "життя" такі архаїзми мають у діловому мовленні (*Liaison, wohlgeborener Herr*) та в белетристиці (*Kolonialwarengeschäft, Krieger*) й публіцистиці (*Verhaftungsfest*).

Найцікавішим у науковому плані є дослідження лексичних архаїзмів та історизмів саме в художній літературі. Тут така лексика використовується зі стилістичною настановою як засіб піднесеного (*poetische, gehobene und gespreizte Lexik*) або, навпаки, заниженого мовлення; цілеспрямовано створює історичний та національний колорит; служить засобом іронії чи сатири. Таким чином виконується емоційна функція мови, яка вимагає для свого прояву розмаїття, барвистості, нестандартності виразу думки та максимальної природності. Саме тому дуже часто поряд з діахронічним маркуванням у словниках розміщено помітки і про стилістичне навантаження архаїзмів (*sintemal – "veraltend, noch scherzhaft"; Abhub – "gehoben, veraltend"; Kerker – "veraltend, emotional negativ"*). Використання письменником архаїзмів вимагає від нього історичної обізнаності, оскільки необдумане вживання застарілої лексики може призвести до літературної помилки, що проявляється в анахронізації (явища, коли автор вживає лексику, невідповідну описуємому ним часу).

Дослідження в даній галузі не є новими для сучасного мовознавства. Серед лінгвістів, хто займався даною проблематикою, В. Фляйшер, З. Гроссе, Т. Шіппан та ін. Однак їхні доробки зводяться переважно до короткого переліку можливих функцій застарілої та історичної лексики, що вона виконує в літературі; а наведені приклади є результатом аналізу окремих уривків із творів класиків кінця 19-го початку 20-го століття.

В. Фляйшер [1: 65], приміром, ділить "стилістичні можливості" архаїзмів та історизмів на п'ять категорій:

- для вираження пейоративної експресивності (*Bohemien, Söldling*);
- для надання тексту іронічного відтінку (*Herrscher, seine Hoheit*);
- для створення історичного колориту (*mit der ordinären Post, Kaderleiter*);
- для відродження давніх німецьких слів (*freislich, Mage*);
- для свідомої архаїзації слів, що викликають неприємні асоціації (*Dienstmädchen, Magd*).

Також З. Гроссе [2: 1534] робить спробу типізувати випадки вживання палеологізмів у літературі. Він вказує на те, що, з одного боку, даному процесові сприяє потреба зберегти автентичний дух та оригінальність творів при їх перекладі чи перевиданні. З іншого боку, відновлення функцій архаїзмів відбувається на основі проведення наукових досліджень тем Середньовіччя.

Т. Шіппан [3: 250], у свою чергу, зупиняється на прикладах архаїзмів та історизмів, що виступають у ролі стилістичних засобів, у творах Т. Манна "Лотта у Ваймарі" та "Доктор Фаустус".

Так чи інакше, детальний аналіз історичної та застарілої лексики у творах письменників другої половини 20-го століття досі не здійснено. Зумовлено це як недостатньою кількістю робіт по вивченню явища архаїзації, так і важкістю та великою затратою часу на подібного роду аналіз.

У нашому випадку дослідження становить продовження кількісного опрацювання словників Duden, Wahrig, Langenscheidt та Neues Deutsches Wörterbuch von K.-H. Goettert [4: 217-223] на основі якого було складено список історизмів та архаїзмів сучасної німецької мови, і полягає в аналізі прозових творів німецькомовних письменників другої половини 20-го століття.

Першим за основу був обраний роман Гюнтера Граса "Бляшаний барабан" [5], що поєднує сучасність та історію і тому являє собою перспективне поле для дослідження.

У цілому, методом суцільної вибірки (з кожної другої сторінки) нами було отримано 124 архаїзми та 76 історизмів. При чому серед останніх велику частину склали слова, що належать до лексики часів НДР та нацизму. Зазначимо, що виділяти в окремі групи слова з позначками "veraltet", "veraltend", "historisch", "früher", "nationalsozialistisch", "DDR" та ін. було не тільки нераціонально (функції окремих груп збігаються), але й через різноманітність лексикографічного маркування [6: 122] неможливо.

Підрахувавши частотність використання автором кожної окремої одиниці, приходимо до висновку, що в цілому ми маємо справу з 483 випадками вживання застарілої та історичної лексики (302 та 181 відповідно). За допомогою загальної кількості слів (приблизно 93000) на опрацьованих нами 300 сторінках, підраховуємо коефіцієнт досліджуваної нами архаїчної лексики – 0,52%. Даний показник свідчить про те, що для вираження власних думок автор неодноразово звертається до архаїчної та історичної лексики, намагаючись таким чином відтворити минулу історичну епоху та надати певним реченням більшої експресивності та емоційної забарвленості.

Розглянемо спочатку архаїзми, розподіливши їх на категорії, відповідно до функцій, що вони виконують у тексті:

1) вираження іронії, сатири та сарказму (*Gefährt, Visite, brav, Angströhre, verbrief, Backfisch, greinen*):

[...] *Vinzent spannte das Pferd vor den Kastenwagen, packte das Hochzeitspaar hinten darauf, bettete es auf Stroh und leeren Säcken, setzte seinen frierenden, dünn weinenden Jan neben sich auf den Bock und gab dem Pferd zu verstehen, dass es jetzt geradeaus und scharf in die Nacht hineingehe: die Hochzeitsreisenden hatten es eilig. In immer noch dunkler, doch schon verausgabter Nacht erreichte das **Gefährt** den Holzhafen der Provinzhauptstadt* (с. 19)

*Für Matzerath jedoch, auch für Mama und Onkel Jan Bronski, der an jenem Sonntagnachmittag seine **Visite** machte, schien mehr als das Glas vom Zifferblatt kaputt zu sein* (с. 60)

2) вираження зневаги (*Häscher, Stammhalter, Frevel, Episteln, Liebelei, Niederkunft, hinwiederum*):
Es bleibt nur zu hoffen, dass seine Häscher ihn gleichfalls vergeblich suchen, dass er seine Brille oder eine ihm angemessene Brille wiedergefunden hat [...] (с. 236)

*Je dicker meine Geliebte wurde, um so mehr steigerte sich Oskars Haß. [...] Nur dass die von mir gezeugte Frucht eines Tages den Namen Matzerath tragen sollte, nahm mir alle Freude an dem zu erwartenden **Stammhalter*** (с. 299)

*Wie schön wäre es, an dieser Stelle einige halb kindliche, halb mädchenhafte Notschreie aus den **Episteln** einer Halbwaise zitieren zu können [...]* (с. 33)

3) вираження незадоволення, роздратованості (*gefälligst, faseln, Geheiß, erboßen*):
*Sie sollte **gefälligst** ihren [Speichel] nehmen, der war genau so gut, wenn nicht noch besser, auf jeden Fall musste sie mehr haben als ich, weil ich so schnell keinen machen konnte, auch weil sie größer als Oskar war* (с. 275)

*Auf die Fliesen ließ ich mich fallen und weinte bitterlich, weil Jesus versagt hatte, weil Oskar versagte, weil Hochwürden und Rasczeia mich falsch verstanden, sogleich von Reue **faselten*** (с. 53)

4) надання вислову урочистості, піднесеності, величності (*Hochwürden, Angesicht, Gewand, wahrlich, Abgesandter*):

*Dann blies mir **Hochwürden** Wiehnke dreimal ins **Angesicht**, das sollte den Satan in mir vertreiben, dann wurde das Kreuz geschlagen, die Hand aufgelegt, Salz gestreut und noch einmal etwas gegen Satan unternommen.* (с. 132)

*Er [Jesus] öffnete sich das **Gewand** über der Brust und zeigte in der Mitte des Brustkastens, aller Natur zum Trotz, ein tomatenrotes, glorifiziertes und stilisiert blutendes Herz, damit die Kirche nach diesem Organ benannt werden konnte* (с. 134)

5) вираження суперечливості, протилежного (*Lenz, brav*):
*Roswitha Raguna, die neapolitanische Somnambule mit der gleichviel glatten wie zerknitterten Haut, sie, die ich auf achtzehn **Lenze** schätzte, nach dem nächsten Atemzug als achtzig- womöglich neunzigjährige Greisin bewunderte [...]* (с. 168)

[...] *Koljaiczek, der die ähnliche Statur und den gleichen Rundsädel wie der Ertrunkene hatte, [...] gab in den folgenden Jahren einen braven [=rechtschaffen], sparsamen, leicht stotternden Flößer ab [...]* (с. 20)

6) підкреслення контрастності, виділення певного елементу (*gestreng, abtun, Nervenfieber, greinen, vergnüglich, Skandal*):

Abgesehen davon, dass es ihr gelang, unsern Laden innerhalb weniger Wochen abermals in guten Ruf zu bringen, zeigte sie neben solch freundlich **gestrenger** Geschäftsführung – der sich Matzerath willig unterwarf – auch einigen Scharfsinn in der Beurteilung meiner Lage (с. 262)

Abgetan hätte sie den Gnom, wenn sie nur gekonnt hätte. Konnte mich aber nicht **abtun**, weil Kinder, selbst Gnome, in den Papieren vermerkt sind und nicht einfach **abgetan** werden können. Auch weil ich ihr Gnom war, weil sie, wenn sie mich **abgetan** hätte, sich selber abgetan und verhindert hätte (с. 167)

Mit leicht blutenden Augenbrauen und aus nunmehr leeren Brillenfassungen blinzeln, tastete sie sich rückwärts, begann schließlich hässlich und für eine Volksschullehrerin viel zu unbeherrscht zu **greinen**, während die **Bande** hinter mir ängstlich verstummte [...] (с. 77)

7) засіб мовного портрету:

Zudem gab ihm der kleine, nervige Fünzfziger, der einen Stahlhelm trug, aber aus zivilem Brusttäschchen das Dreieck eines **Kavaliertaschentuches** hervorlugen ließ, dieser Herr mit den noblen Bewegungen eines beamteten **Ritters** [...], gab dem älteren blessierten Herrn den Befehl, im Namen Polens Ruhe zu bewahren (с. 224)

Matzerath knöpfte seinen braunen **Paletot** auf. Jan, vornehm wie immer, im Ulster mit dem schimmern-den **Sammetkragen** (с. 144)

8) передача, відтворення давніх текстів (молитв, історичних рукописів тощо) (*gebenedeit, heilsam, Seliggepriesene*):

Ich nannte sie liebeiche, selige, **gebenedeite**, Jungfrau der Jungfrauen, Mutter der Barmherzigkeit, Du **Seliggepriesene**, Du, aller Verehrung Würdige, die Du geboren hast den, süße Mutter, jungfräuliche Mutter, glorreiche Jungfrau, laß mich verkosten die Süßigkeit des Namens Jesu, wie Du sie in Deinem mütterlichen Herzen verkostet hast, wahrhaft würdig und recht ist es, gebührend und **heilsam**, Königin, **gebenedeite**, **gebenedeite** (с. 134)

Während des Deutsch-Französischen Krieges **anno siebenzig-einundsiebenzig** liefen am Nachmittag des einundzwanzigsten August achtzehnhundertsiebenzig vier französische Kriegsschiffe in die Danziger Bucht ein [...] (с. 237)

Поряд зі словами, що несуть у романі стилістичне навантаження є ще й інша група слів – стилістично нейтральних. За їх допомогою можна прослідкувати швидкість усталення змін у мові. Йдеться про ті лексичні одиниці, які на період написання твору були уживаними, зараз же, лише через півстоліття повністю втратили свою релевантність. Так, зачіска *Bubikopf* була у 30-х роках на вершині моди, у наш же час сприймається як пережиток давнини. Іншими прикладами є *Heilanstalt*, *Fräulein*, *allenfalls*, *sogleich*, *Arznei*, *Gamasche*, *Knabe*.

Треба відмітити, що велика частина застарілих слів, що їх використовує автор, французького походження (*Chaiselongue*, *Chaussee*, *Eisenbahncoupe*, *Metier*, *Piano*, *Revanche*, *Menagerie*). Пояснити можна це тим, що роман було написано 1959 року, саме тоді, коли письменник повернувся на батьківщину після декількох років життя в Парижі.

Що стосується історизмів, то їх використання у тексті теж цілком вмотивоване. За їх допомогою автор лексично відтворює різні часові рівні, описує, наприклад, події 1899 року:

Die in den Uniformen der **Feldgendarmarie** konnten dem abwesenden Blick meiner Großmutter keinen Zuspruch entnehmen, wussten nicht, ob sie hinter den Telegrafentangen Bissau suchen sollten und stießen deshalb einstweilen mit ihren **Seitengewehren** in die benachbarten, noch nicht brennenden Krauthaufen (с. 15);

зображує сцени передреволюційної Росії початку століття:

[...] im tiefsten Russland wird eine Aufnahme der **Zarenfamilie** gemacht, Rasputin hält den Apparat, ich bin der **Zarewitsch**, und hinter dem Zaun hocken **Menschewiki** und **Bolschewiki**, beschließen, Bomben bastelnd, den Untergang **meiner** selbstherrscherlichen Familie (с. 52);

змальовує воєнні дії в Польщі:

Oh, du irrsinnige **Kavallerie!** – Auf Pferden nach Blaubeeren süchtig. Mit **Lanzen**, weißrot bewimpelt. **Schwadronen** Schwermut und Tradition (с. 251)

Однак, зважаючи на той факт, що роман був задуманий автором як сатира на фашизм, широке використання знаходить лексика, що характеризує саме час націонал-соціалізму: *Gauschulungsleiter*, *Hitlerjugend*, *Reichskanzler*, *Kristallnacht*, *Sturmabführer*, *Großdeutsches Reich* тощо. Про це свідчать і багато уривків з тексту:

Dann Fahnen, Wimpel und **Standarten**. Dann eine Reihe schwarze **SS** mit Sturmriemen unterm Kinn. Dann zwei Reihen **SA**, die während der Singerei und Rederei die Hände am Koppelschloß hielten. Dann sitzend mehrere Reihen uniformierte **Parteigenossen**, hinter dem Rederpult gleichfalls Pg's, Frauenschaftsführerinnen mit Müttergesichtern, Vertreter des Senates in Zivil, Gäste aus dem Reich und der Polizeipräsident oder sein Stellvertreter (с. 112)

Der Heveliusplatz, in den die Gasse mündete, wurde von gruppenweise herumstehenden Leuten der **SS-Heimwehr** gesperrt: junge Burschen, auch Familienväter mit Armbinden und den Karabinern der Schutzpoli-

zei (с. 218)

Отже, як бачимо, завдяки архаїзмам та історизмам Г. Грасс зображає у своєму романі живу картину життя першої половини 20-го століття. Історичний сюжет побудований на використанні цілої низки мовних засобів, центральну роль серед яких відіграє застаріла та історична лексика. Завдяки ній описи стають ще більш виразними та правдоподібними, а мова героїв ще більш експресивною. У читача створюється повна ілюзія проникнення в зображену епоху,

Загалом, авторському стилю Г. Грасса властиве широке використання застарілої та історичної лексики, що має істотний прагматичний потенціал. Архаїзми використовуються письменником для вираження іронії, сатири, сарказму, негативних емоцій чи суперечливості; для надання вислову урочистості чи піднесеності; для підкреслення контрастності чи виділення певного елементу; як засіб мовного портрету та для відтворення давніх текстів. Історична лексика у свою чергу дала авторові можливість зобразити сцени націонал-соціалістичного минулого та післявоєнної сучасності.

У майбутньому перспективним вважаємо продовжити дослідження на матеріалі творів інших сучасних письменників. Це дозволить нам не тільки порівняти отримані результати, але й розкрити інші функціональні особливості та стилістичні можливості архаїзмів та історизмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Fleischer W. Über die Rolle der Sprache in unserer Gesellschaft // Sprachpflege. – 1972. – № 11. – S. 65-69.
2. Grosse S. Die Belebung mittelhochdeutschen Sprachguts im Neuhochdeutschen // Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Forschung / Hrsg. von Besch W., Reichmann O., Sonderegger S. – Berlin, New York: Lang, 1985. – 2. Halbband. – S. 1534-1538.
3. Schippan T. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. – Tübingen: Niemeyer, 1992. – 306 S.
4. Суржикова К. П. Особливості лексикографічного вираження темпорально маркованої лексики (квантитативний аналіз на матеріалі тлумачних словників німецької мови) // Сучасні проблеми германістики в Україні. Матеріали міжнародної наукової конференції / Відп. ред. Кияк Т. Р., Лопушанський В. М. – Дрогобич: Видавець Сурма. 2008. – С. 217-223.
5. Grass G. Die Blechtrommel. – Stuttgart, Hamburg: Deutscher Bücherbund, ohne Jahresangabe. – 601 S.
6. Суржикова К. П. Види діяхронічного маркування (на матеріалі словників німецької мови) // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (Мовознавство). Випуск 81 (1). – Кіровоград: КДПІ, 2009. – С. 118-122.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2010 р.

Суржикова К. П. Архаические и исторические языковые элементы в произведении Г. Грасса "Жестяной барабан".

В данной статье рассмотрены особенности употребления архаизмов и историзмов в немецкой художественной литературе. На основе анализа произведения Г. Грасса "Жестяной барабан" изучены характерные черты их функционирования в тексте, семантика, ситуативная обусловленность и стилистическая окраска.

Surzhykova K. Archaic and Historic Linguistic Elements in G. Grass' Novel "The Tin Drum".

The present article focuses on the peculiarities of using obsolete and historic words in German literature. Their semantics, characteristic features of functioning, situational conditionality and stylistic colouring were investigated on the basis of analysis of G. Grass' novel "The Tin Drum".